

Elnarə AKİMOVA

Roman və tarix, mətn və tarixi yaddaş problemi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəzəri və praktik cəhətdən müəyyən qədər işlənən sahələrdən biridir. Ən azı mövzunun Azərbaycan tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında Mehdi Hüseyn, Əli Hüseynzadə, Məxud Əlioğlu, Yavuz Axundlu, Yaşar Qarayev, Akif Hüseynov, Nazif Qəhrəmanlı, Vilayət Quliyev, Bədirxan Əhmədov, Tehran Əlişanoğlu, Təyyar Salamoğlu və başqa bu kimi tədqiqatçı imzaları olmuşdur. Bu sıraya ədəbiyyatşünas alim Nizaməddin Şəmsizadəni də əlavə etmək olar. Bu yaxınlarda işıq üzü görən "Roman və tarix" kitabı alimin bədii nəsrə tarixi yaddaş problemini araşdıran monoqrafik tədqiqat əsəri kimi diqqəti cəlb edir.

Kitabda müəllif klassik söz sənətinin yarandığı dövrdən bu yana bütün zaman kəsirlərinin, eləcə də roman janrının həyatında dinamik mərhələ sayılan dövrün - həm sovet, həm də müstəqillik illəri nəsrinin spesifik özliliklərindən söhbət açmış, tarixi yaddaşda qayıdış ənənələrini özündə ehtiva edən romanları bir çox aspektdən təhlil obyektinin mərkəzinə çəkmişdir.

Nizaməddin Şəmsizadə tədqiq olunan dövrlərin ədəbi nəsrində milli tarixi yaddaş problemini izləmiş, elmi-nəzəri araşdırmalarda onun tədqiqinə diqqət yetirmiş, eyni zamanda müstəqillik illərindən öncə sözügedən problemin qoyuluş ənənələrini araşdırmış, ayrı-ayrı nəsr nümunələrində məsələyə yaradıcı münasibətin orijinallığını və üslub özəlliyini aydınlaşdırmağı məqsədə çevirmişdir. Ədəbiyyatşünas alim bu monoqrafıya vasitəsilə Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində keçmiş, tarixi yaddaşın təsviri problemlərini araşdırır, tədqiq olunan dövrlər nümunələrini müasir elmi-nəzəri prinsiplərlə, azərbaycanlılıq mövqeyindən qiymətləndirməklə onların milli və ictimai faydalılığını təhlil edir, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi yaddaş probleminin qoyuluş ənənələrini izləyir, tarixi yaddaş probleminin bədii inikasında milli istiqlal dövrü nəsrinə ilə yanaşı əvvəlki dövrün (sovet dövrü) ədəbi məhsulu arasında müqayisə və paralellər aparır, habelə XII əsr Nizami Gəncəvi poemalarının roman adlanmasını ilə bağlı məqamda diqqət yetirir, 1990-2010-cu illərin ədəbi inkişafı kontekstində Azərbaycan nəsrinin inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edir. Kitabın mühüm məziyyəti budur ki, müəllif tədqiqatçı cəlb olunan müəlliflərin əsərlərini ümummilli, ədəbi-mədəni inkişafın qanunauyğunluqları çərçivəsində qiymətləndirməyə çalışır, çağdaş milli nəsrə tarixi yaddaş məfkürəsinin bədii dərkə və sosial reallıqları problemini araşdırır.

Nizaməddin Şəmsizadə kitabda çox mübahisəli məqamlara varır və yaxşı cəhət budur ki, mübahisə edərkən bu istiqamətdə tədqiqatlar hasilə götürmüş alimlərin mövqe və yanaşmaları müvazi verilir. Məsələn, onun romanın tarixi ilə bağlı verdiyi polemik rakurs - tarixi mövzu və tarixi roman məsələsi, tarixi həqiqət, yoxsa yazıçı uydurması, konflikt və xarakter, milli xarakter məsələsi, üslub problemi və s. bu kimi mübahisəli məsələlər kitabda Azərbaycan, rus və Avropa ədəbiyyatının bir qisim ədəbiyyatşünaslarının fikirləri ilə dialoqa girərək yeni seçiyə qazanır. Əlbəttə, bu məsələlərlə bağlı ədəbiyyatımızda daim danışıq, bəhs edilmişdir. Amma bu yöndə hələlik son yazılmış tədqiqat olaraq "Roman və tarix" kitabı həm özünə qədərki araşdırmaların məcmusu kimi maraqlıdır, həm də yeni dövrün realıq və çağırışları, tarixi prosesləri kontekstində meydana qoyulan işdir.

Məlumdur ki, müstəqillik dövründə bədii fikir, insan amili və hadisələrə yanaşmadakı nəzərəçarpan köklü qayıdış, keyfiyyət dəyişiklikləri, bədii inikasda şəxsiyyət amilinin ön plana keçməsi, psixoloji meyarlara üstünlük verilməsi, problemlərin ictimai-sosial xarakterinin arxa planda qalaraq yerini monəvi-əxlaqi aspektlərə güzəştə getməsi, millilik ünsürləri - milli özünüdərk, milli şüur, milli kimlik və s. bu kimi anlayışların daha qabarıq şəkildə təzahürü aydın seçilməkdədir. Milli nəsrin məzmun qatlarının dəyişikliyə uğraması onun forma və ideya-bədii cəhətdən də başqalaşmasını, yeni məziyyətlər qazanmasını labüd etmişdir. Bu mənada sözügedən problemlərin yer aldığı bədii mətnlərin elmi-nəzəri tədqiqata cəlb olunması güntün zərurətlərindən biridir.

Kitabda alimin istinad etdiyi, tədqiqatçı cəlb olunan predmet tanınmış yazıçı-dramaturq Hüseynbala Mirələmovun tarixi romanlarıdır. Bədii nəsrə tarixi yaddaşın xüsusiyyətlərini müəyyənəndirmək və Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılıq özliliklərini bu problem baxımından əks etdirmək alimin tədqiqatının əsas məqsədidir.

Bildiyimiz kimi, Hüseynbala Mirələmov dövlətçilik ideologiyasının, Azərbaycanlılıq ideyasının təbliği və tərənnümü məsələsinin əsas mövzuya çevrilməsində xidmətləri olan yazıçıdır. Yaradıcılığında tarixi gerçəkliklərin, real faktların, məlum həqiqətlərin yaddaşda ötürülməsi onların qələmə alınması qədr vacib və aktual məsələlərdəndir. Tarixi dövrün ədəbi mənzərəsinin, tarixi yaddaşın bütövlüyü məsələsinin inikasına diqqət, həyatın həm sosial-siyasi, həm də monəvi-əxlaqi tərəflərinin bütövlükdə bədii tədqiqatçı cəlb edilərək analitik təhlil mərkəzinə götürmək yazıçının əksər romanlarının ideya istiqamətini təşkil edir.

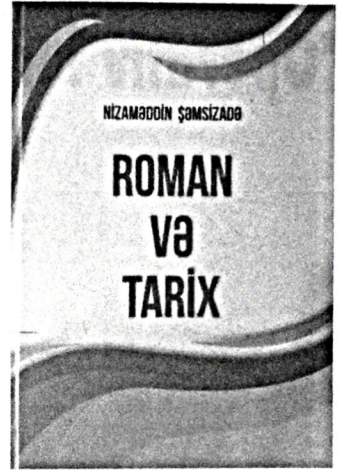
Nizaməddin Şəmsizadənin "Roman və tarix" kitabının mühüm cəhətlərindən biri budur ki, müəllifin ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiqatçı cəlb etdiyi predmet - tarixi yaddaş problemi həm Hüseynbala Mirələmovun bədii nəsr nümunələri arasında, həm də elmi araşdırmalarla müasir elmi-nəzəri, metodoloji prinsiplər mövqeyindən təhlil olunur. Və tədqiqatçı yazıçının romanları ilə yanaşı mövcud elmi-nəzəri araşdırmalara da geniş yer ayrılır.

Müəllif tədqiq etdiyi yazıçının - Hüseynbala Mirələmovun ədəbi nəsrində milli tarixi yaddaş problemini izləyir, eyni zamanda müstəqillik illərindən öncə sözügedən problemin nəsrə qoyuluş ənənələrini araşdırmaqla, ayrı-ayrı nəsr nümunələrində məsələyə yaradıcı münasibətin orijinallığını və üslub özəlliyini aydınlaşdırmağa çalışır. Bu yol ona araşdırıldığı yazıçının ədəbi nəsrində tarixi yaddaş probleminin bədii

Söz və yaddaşın vəhdəti

təsvir problemlərini sistemli şəkildə araşdırmaq, təzahür formalarını müəyyən etmək üçün görək olur.

"Roman və tarix" kitabında Hüseynbala Mirələmovun "Qıpçaq gözəli" hekayəsi, "Gəncə qapıları" və "Pənəh xan Cavanşir" pyesləri, "Son səfər povesti", "Od və büt", "Sonuncu fəth", "İki şah, iki sultan" romanı və "Yurda fəda üç paşa" trilogiyasının "Ənvar Paşa" romanı analitik təhlil predmetinə çevrilir. Burada diqqət cəlb edən bir məqam var. Bu da tarixi yaddaş məsələsinə Hüseynbala Mirələmovun bütün zaman kəsirlərində həssaslığı! Görünür, müxtəlif janra məxsus tarixi əsərləri bir araya cəm edib dəyərləndirməklə kitabın müəllifi də bu məqama vurğu salmaq istəyib: "Ümumiyyətlə, H.Mirələmovun tarixi əsərləri istər roman olsun, istər dram, istər də kiçik bir novella, tarixiliklə bərabər müasirliklə də yaxından səsələnir. Onun yaradıcılığında tarixə ehtiram, gələcəyə inam öz bədii-fəlsəfi ifadəsini tapır". Zənnimcə, müəllif yazıçıya xas olan bu cəhəti doğru qabardır. Məhz, tarixə ehtiramla gələcəyə inamın sərhəddində dayanıb yazmaq qələm adamı üçün mühüm amildir. Bu baxımdan, Hüseynbala Mirələmovun "Gəncə qapıları", "Pənəh xan Cavanşir" və "Sonuncu fəth" əsərlərini xüsusi qeyd etməliyəm. Bu əsərlərdə yazıçı yalnız sünni-şie səhbətini, müsəlmanların arasında ədavət toxumu səpən, türk-islam dünyasına düşmən kösilmiş mənəfi sahiblərinin əməllərini təsvirlə kifayətlənmiş. Əslində, bu məqamın özü də az önəmli deyil, Nizaməddin Şəmsizadə demiş, "H.Mirələmov uzaqgörənliklə bu gün üçün də aktual və təhlükəli olan bu problemin səhneyə çıxarmışdır". Əsərdə önəmli olan həm də ermənilərin Qarabağ davasının

tarixi köklərinin analizinə varılmışdır. Yazıçı bu əsərlərdə Qarabağın keşməkeşli tarixinə dair həm tədqiqatçı əməyi ilə faktları bədii təcəssüm predmetinə çevirir, həm də onun tarixi haqqının bərpə ediləcəyi güinə inam hissini öndə tutur. Cavad xanın da, Pənəhali xan Cavanşirin də dili ilə verilən bir çox məqamlar yalnız yazıçı uzaqgörənliyinin əlamətləri deyil, həm də ədəbiyyatın, bədii sözün Qarabağa, tarixi yaddaş məsələsinə yorulmaz inamını simvolizə edir.

Nizaməddin Şəmsizadə yazıçının yaradıcılığında milli ideal və xalq taleyinin bədii inikasına onun dram, povest və roman janrlarına istinadən nəzər salır, onların hər birini tarixiliklə müasirliyin qarşılıqlı vəhdətində təhlil edir, keçmiş retrospektiv münasibətin bədii-estetik mahiyyətini, funksionallığını və təzahür formalarını müəyyən etməyə çalışır. Belə münasibəti yazıçının "Od və büt" əsərinə münasibətdə də görürük.

Məlumdur ki, dini mövzuda yazmaq böyük həssaslıq və bilgi tələb edir. Yazıçı tarixdə mövcud faktların, fərziyyələrin fəvqünə qalxıb hadisələrin bədii təcəssümünü verməyə çalışmalıdır. Hüseynbala Mirələmovun "Od və büt" romanında mövzu ilə bağlı maraqlı yanaşma meydana qoyulur. Nizaməddin Şəmsizadə əsəri "İslamaqədərki monəvi mühit bərsində tarixi mövzuda yazılmış fəlsəfi-psixoloji roman" adlandırır. Məlumdur ki, tarixdə Lut peyğəmbərlə bağlı rəvayət, bütprəstliyin hakim olduğu zamanın, monəvi-əxlaqi aşınmanın baş alıb getdiyi dövrün real cizgiləri var. Yazıçı bu effekti göstərmək üçün Lut, İbrahim peyğəmbər obrazını mövcud olduğu tarixi kontekstə alıb roman yazmağa çalışıb. Əlbəttə, dini ideyaların məğzində varmadan bu qata etmək çətindir. İbtidai görüşləri, baxışları, yaşam və həyat fəlsəfəsini illüstrasiya etmək başqa, İlahi həqiqətlərin idrak məqamını vermək bir başqadır. Müəllif əsər boyu növbəni illüstrativ əlavələrlə obyektiv bir neçə zaman və məkan müstəvisinə proyeksiyalayır. Gah Nəmrudun sarayı və oda baş verənlər, gah Lutun həyəcanı və tərəddüdləri, gah da İbrahim peyğəmbərin əqidesi uğrunda savışı, onun köç zamanı yolda qarşılaşdığı çətinliklər bədii təcəssümün predmeti olur.

Roman Lut peyğəmbərin həyatının, onun qəvmünün aqibətinin, doğulduğundan bu yana keçdiyi ömür yolunun mərhələli şəkildə izlənməsi baxımından maraqlı doğurur. Uzun müddət ideologiya tərəfindən yönəldirilən ədəbi fikrin yaddaş müraciətində müəyyən məhdudiyyətlər olduğundan bədii nəsrə tarixi yaddaş müraciətdə sərbəstlik olmamışdır. "Od və büt"ün mövzusu Lut peyğəmbərlə bağlı tarixi faktların mətnə gə-

tirmək olsa da, mövzuya daha çox sərbəst yanaşılmış, tarixdən bizə məlum olan bir çox hadisə və obrazlar, epizodlar bədii təxəyyül vasitəsilə təqdim olunmuşdur. Yazıçının əsas məqsədi tarixi yaddaşı bərpa etmək, dövrü, mühiti, onun xarakterini təsvir etməkdir. İki fərqli əqidə, dünyagörüş, həyat həqiqəti arasında başlanmış ədavətin təsviri ilə başlayan əsərdə paralel olaraq kütlənin təbəddülatları, axına qoşuşub gədən qövmün şüursuz fəaliyyəti göstərilir. Tarix nə zaman yaranır? Onu ardınca aparacağı bacaran layiqli şəxsiyyəti yetişəndə. Romanın ümumi ideyasını büt-pərəstlik dövründə xalqın Tanrıya dönüş məqamları, bunun çətinlikləri, habelə cəmiyyətin möhkəmlənməsi yolunda daxili birliyə nail olmaq motivləri təşkil edir. Qapalı, statik məkanda təfərrüatlı psixoloji hərəkətlilik, qəhrəmanların düşüncələrində emosional dönüşlər, hadisələrin gah bu, gah da digər məkanlarda izlənməsi mətni monotonluqdan xilas etmiş, "Od və büt" romanına dini-tarixi yaddaş probleminin həllində fərqli mövqe qazandırmışdır. Nizaməddin Şəmsizadə də ilk növbədə, tarixi yaddaşa münasibət kontekstində romanın həm sosial-siyasi, həm də mənəvi-əxlaqi tərəflərini bütövlükdə təhlilə cəlb edir, "əsin estetik konsepsiyası zoraklığa, zalımlığa onlara rəvgac verən dini fanatizmə xürafata, əxlaqsızlığa qarşı çevrilib", - deyir.

Uzaq və yaxın tarixi keçmişimiz, tarixin ayrı-ayrı dövrlərinin mürəkkəb və ziddiyətli hadisələrinin romanların süjet xəttinə daxil edilməsi, onların milli düşüncəyə hansı şəkildə sirayət etməsi "Roman və tarix" kitabında alimi düşündürən əsas məsələlərdir. Bu məqamda milli ideologiyanın - azərbaycançılıq məfkurəsinin milli tarixi varlıqdan güc alan əsərlərin mövzusunun əsas predmetinə çəkilməsi kitabda əsas prioritet xətt kimi işlənib deyə bilərik. Müəllif Hüseyinbala Mirələmovun yaradıcılığında dövlətçilik ideologiyasının, azərbaycançılıq idealının, milli şüurun intibahı, milli birlik ideyasının təbliği və tərənnümü məsələlərinin əsas mövzuya çevrilməsini geniş təhlil etməklə həm də mövzuya müstəqillikdən əvvəlki ikili münasibəti, sovet ideologiyası baxışını alt-üst etməyi bacarır. "Sonuncu fəth", "İki şah, iki sultan" romanı və "Yurda fəda üç paşa" trilogiyasının "Ənvər Paşa" romanı üzərində dayanan alimə görə, tarixi yaddaşa bağlı bu mövzuların qələmə alınması yazıçıdan böyük məsuliyyət tələb edir. "Yaddaş, düşüncə, xəyal və məktublar H.Mirələmovun tarixi romanlarında fakt sənəd və hadisələrdən daha əfzəl tarixiliyi əks etdirən atributlardır", - yazan N.Şəmsizadə xüsilə məktublar üzərində dayanaraq, onları həm bədiiliyi qüvvətləndirən, həm də tarixiliyə şahidlik edən, obraz və əhvalatların reallığına zəmanət verən vasitə olaraq süjetin strukturunda əhəmiyyətli yer tutduğunu vurğulayır. Sultan II Mehmetin Uzun Həsənə yazdığı məktublar, Şah İsmayıl Xətəinin II Bəyazidə göndərdiyi məktublar, Nadir xan Əfşarın Əşrəf xan Əfşara ünvanladığı məktublar və bir də sevgi məktubları - Ənvər Paşanın sevgili həyat yoldaşı Naciyə Sultana yazdığı məktublar... Onlar kitabda həm də tarixi qəhrəmanların xarakterlərini açmağa kömək edən vasitələr kimi mənalanırlar.

"Söz yaddaşa güvənəndə tarixi mənə kəsb edir", - yazır N.Şəmsizadə. Bu, həm də çağdaş nəsrin qarşısında qoyulan məsuliyyət duyğusunu ona xatırlatmaq niyyəti ilə deyilmiş fikirdir. Yaşadığımız tarixi prosesləri yaddaşa çevirməyə bu qədər faktlar verən reallıqlarla üz-üzəyikse, sözümüzü sabaha saxlamayaq...